

РЕЗУЛТАТИ ИСПИТИВАЧКИХ РАДОВА НА ФРЕСКАМА ЦРКВЕ СВ. ПЕТРА И ПАВЛА КРАЈ НОВОГ ПАЗАРА

Рекогносцирајући терен среза Нови Пазар, група службеника Завода утврдила је, у пролеће 1954. године, да у цркви св. Петра и Павла постоје фреске. Том приликом је скинут слој новијег малтера (из неутврђеног века) са североисточне стране југозападног пиластера и откривена фреска св. Јована Милостивог. Тада је још утврђено да се и у висини галерије налазе живописане површине, опет испод слоја малтера, јер је цела унутрашњост овога објекта (током своје дуге историје) ко зна колико пута рушена и дограђивана.

Међутим, радови на систематском истраживању количине и стања фресака нису настављени исте године, зато што је стручни кадар Завода морао наставити и завршити раније започете радове на другим објектима.

Систематски радови у овоме објекту извршени су од 1. јуна до 15. септембра 1956. године и дали следеће резултате: скинут је сав новији малтер са унутрашњих површина (око 506 м²), којим су, у разним периодима, били омалтерисани сви очувани фрагменти фресака. На жалост, од овога је затечено веома мало (око 114 м²), али довољно да се види број слојева и да се, бар приближно, одреде епохе у којима су настали.

Тек после ових радова, а на основу логичног праћења како су настали фреско-слојеви, анализирања стилских специфичности појединих фрагмената и технолошких састава материјала од кога су сачињени, несумњиво се испоставило да су они настали у неколико историјских периода. И не само то. Утврђено је да се испод фрагмената слојева фреско-декорације очувао траг плитке пластичне декорације у свежем малтеру, која је свакако настала пре најстаријег слоја фресака.

Стога се и без прецизнијег датирања може сасвим сигурно пратити хронолошки ток њиховог настајања:

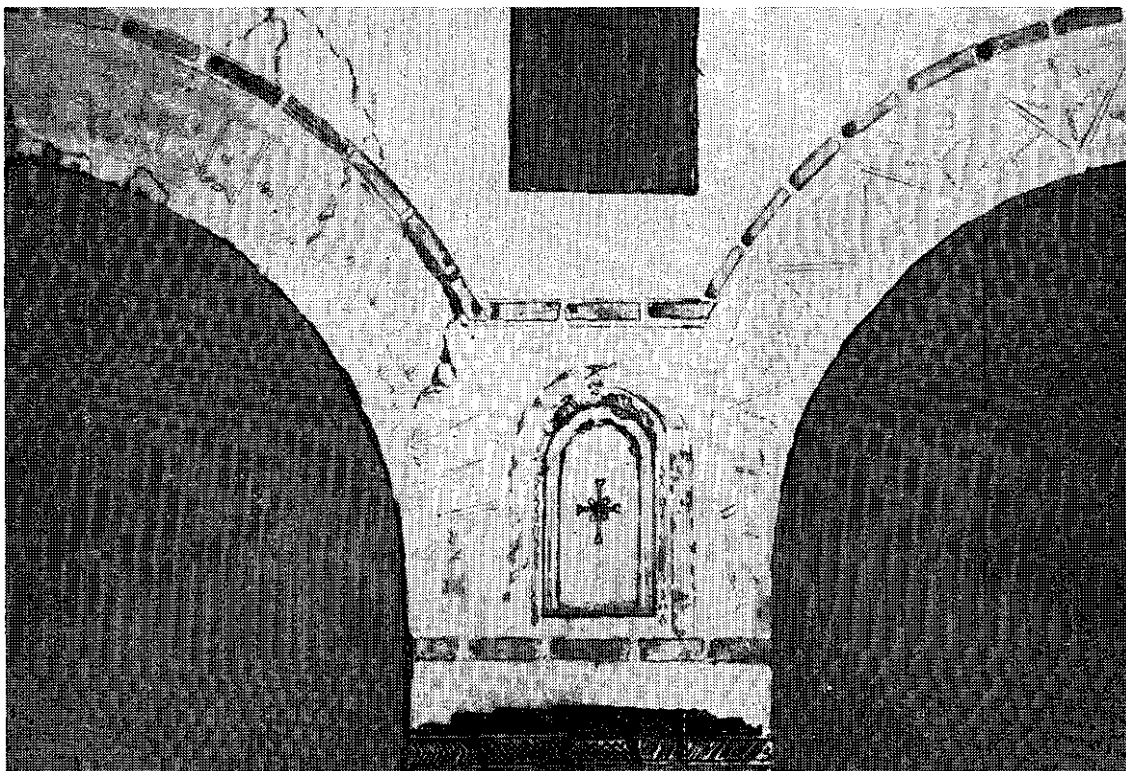
1. Плитка пластична декорација

Трагови ове прве декорације очувани су дуж унутарњих страна лукова на пиластерима, на луцима око малих тропи у конхама и на зидовима и полукалоти апсиде, а испод њих се нигде није могао наћи никакав траг фреске нити било какве друге декорације. Њена техника је колико интересантна, толико и једноставна: модели назубљених листова и остали декоративни елементи плитко су утиснути у свеж малтер.

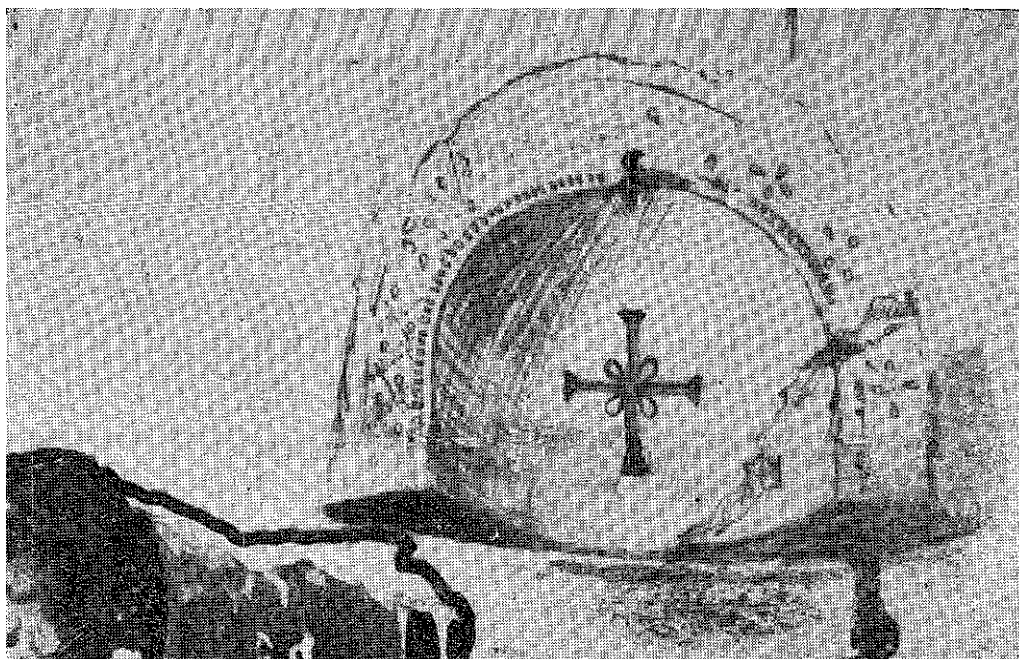
На западним пиластерима, међу ослонцима лукова, у плитко моделираној ниши, у свеж малтер набачен преко грубо зидане површине полуоштром алатком је утиснут знак крста. У угловима кракова крста утиснута су четири назубљена листића. Оквир око нише декорисан је на исти начин ситнијим листићима и урезаним линијама, чиме је наглашена и издвојен уоквирени мотив од истородних декоративних елемената на унутарњим странама лукова (сл. 1).

Лево и десно од крста, дуж унутарњих страна лукова, ова декорација изведена је комбинацијом дугих и кратких линија (плитко урезаних оштром алатком) и назубљених контура листова и листића. Могу се запазити четири разне величине листова, који су утиснути као елементи декорације.

Око малих тропи у конхама налазе се јасни трагови истовремене декорације, изведене тако прецизно и са одређеним циљем, да се не може ни замислити да би то могла бити играрија, преко које би тек имао доћи фрескослој. Око те декорације су утискивањем дугих хоризонталних и кратких вертикалних линија у свежем малтеру имитирани квадери (сл. 2).

Сл. 1. Плитка пластична декорација, детаљ са северозападног стуба. — Fig 1. Décoration plastique en bas-relief, détail du pilastre nord-ouest.

Сл. 2. Плитка пластична декорација око нише у јужној конхи. — Fig. 2. Décoration plastique en bas-relief autour de la niche se trouvant dans la conque méridionale

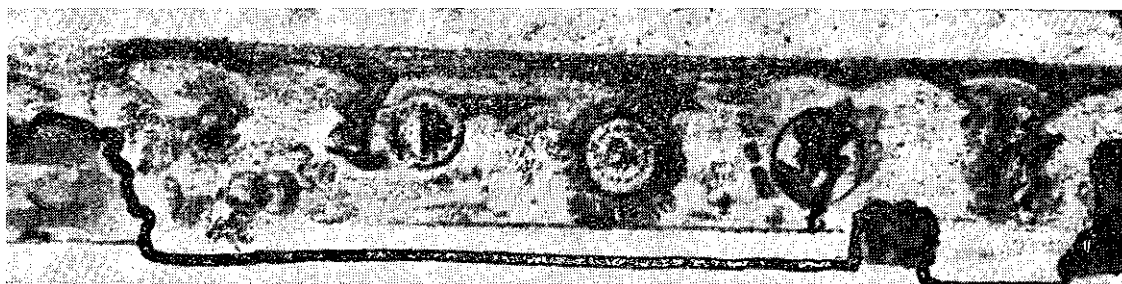
Остаци елемената квадера и утиснути листићи налазе се још и на полукалоти апсиде, а остаци самих квадера на југоисточној страни северозападног пиластера. Њихова је улога очигледно двојака: линије које имитирају квадере требало је да створе илузију о грађевини сазидаој од мермерних тесаника, а утиснути на зубљени листови да унеколико обогате сиромаштво зидарског материјала.

О својевременој самосталности ове декорације могли би да говоре и фрагменти мермерног преплета, уграђени као венци пиластера и на граници изнад прве зоне у апсиди. Мада не припадају архитектури овога објекта јер су узети са неке друге, порушене грађевине, они су, приликом једне од обнова, уграђени са циљем да, поред архитектонске функци-

новани и обојени бојама најстарије фреске.¹ Међутим, нема довољно сигурних података за претпоставку да је, и колико, ова нова пластична декорација комбинована и са поменутиим фрагментима мермерног преплета.

Трагови тога настаријег живописа одржали су се на странама тамбура, на површинама кубичног постоља и дуж зидова конхи и апсиде.

На коничној страни горњег венца у тамбуру одржали су се пулверизирани трагови боја, са карактеристичним особеностима какве се не могу срести нигде више на фрескама са наше територије. На појасу ширине око 0,35 м видљиви су трагови сликане биљне орнаментике, у чијим контурама и око њих има низ плитко издубљених рупица. Највероват-

Сл. 3. Траг комбиноване фреско и штучо декорације на горњем венцу у тамбуру. — Fig. 3. Vestiges de décorations combinées à fresque et en stuc sur la corniche supérieure du tambour.

оналности, послуже и као један од елемената пластичне декорације истовремено допуњене декорацијом утиснутом у свеж малтер. Можда би логику ове декорације требало тражити у евентуалној могућности да је настала у време иконоборства?

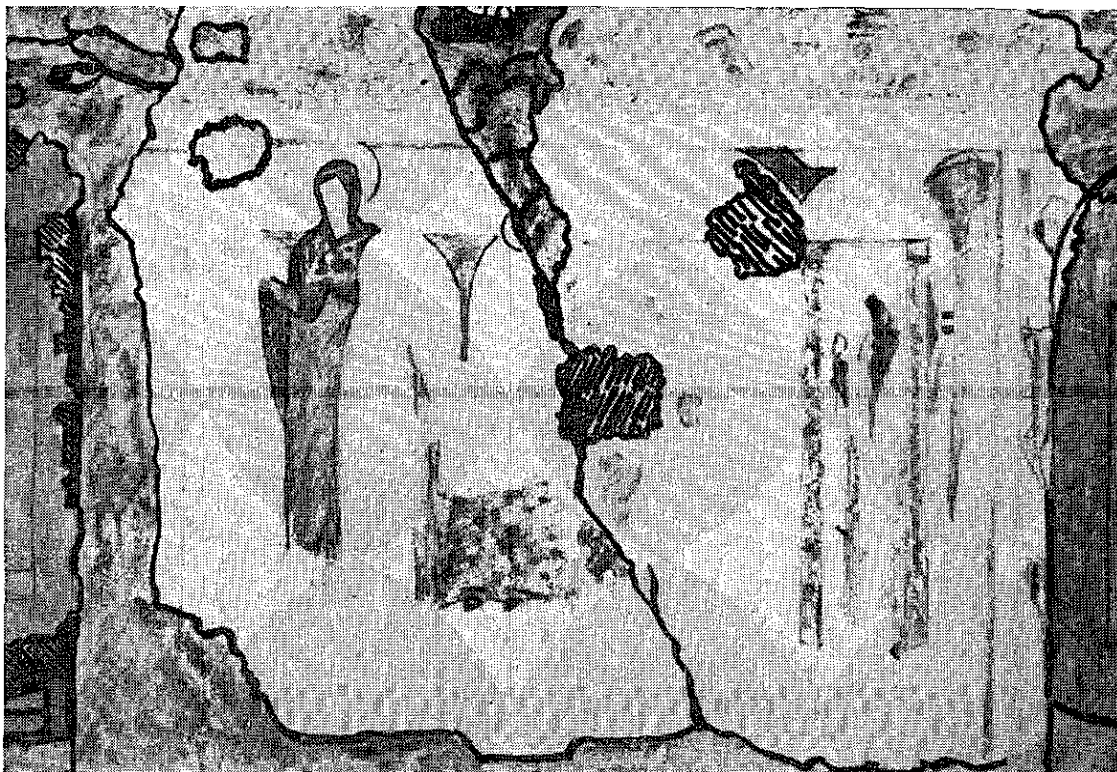
2. Најстарији фреско-слој

Преко остатака пластичне декорације дошао је фреско-малтер за живопис, који је прекрио све површине, од венца до пода. Али су местимично, изгледа намерно, остављене минуциозно деокрисане нише на западним пиластерима и мале тромпе у конхама. Ову претпоставку омогућавају две материјалне чињенице: прво, преко поменутих ниша и тромпи није пронађен ни најмањи траг боје или најстаријег слоја фреске, и друго, на венцу и поред прозора тамбура очувани су трагови штучодекорације, комби-

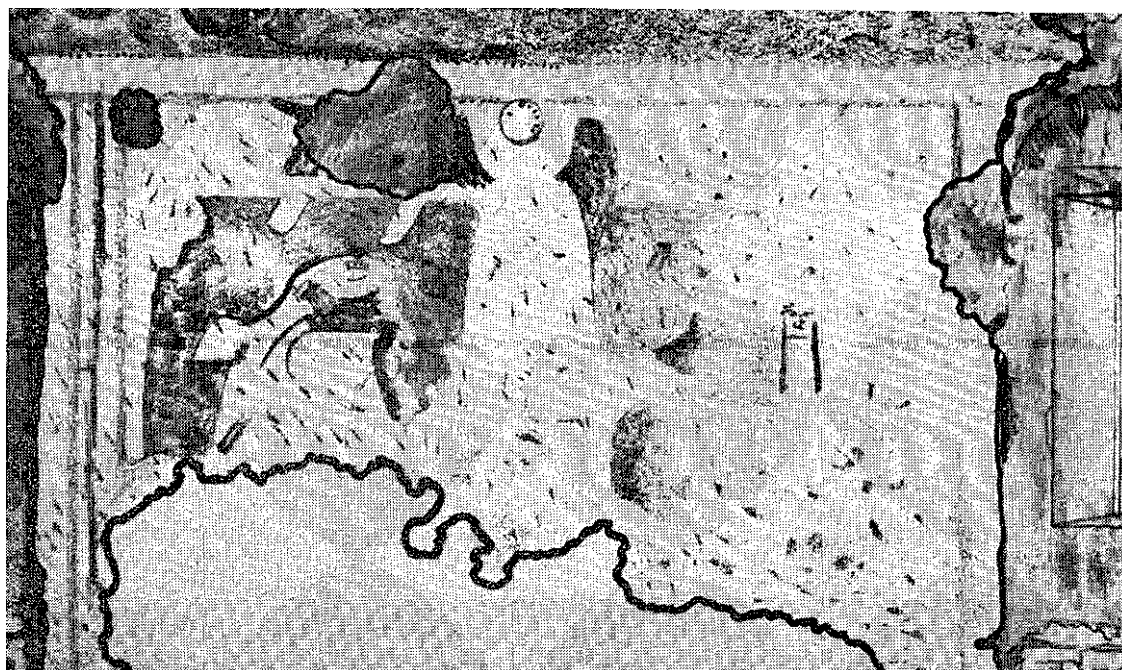
није је да су ове рупице могле служити за учвршћивање пластичне декорације комбиноване са овом орнаментиком (сл. 3).

Испод орнамента, на четири стране тамбура, задржали су се трагови композиција истог сликарства. Но, само помоћу јаког осветљења могуће је донекле реконструисати њихове композиционе елементе.

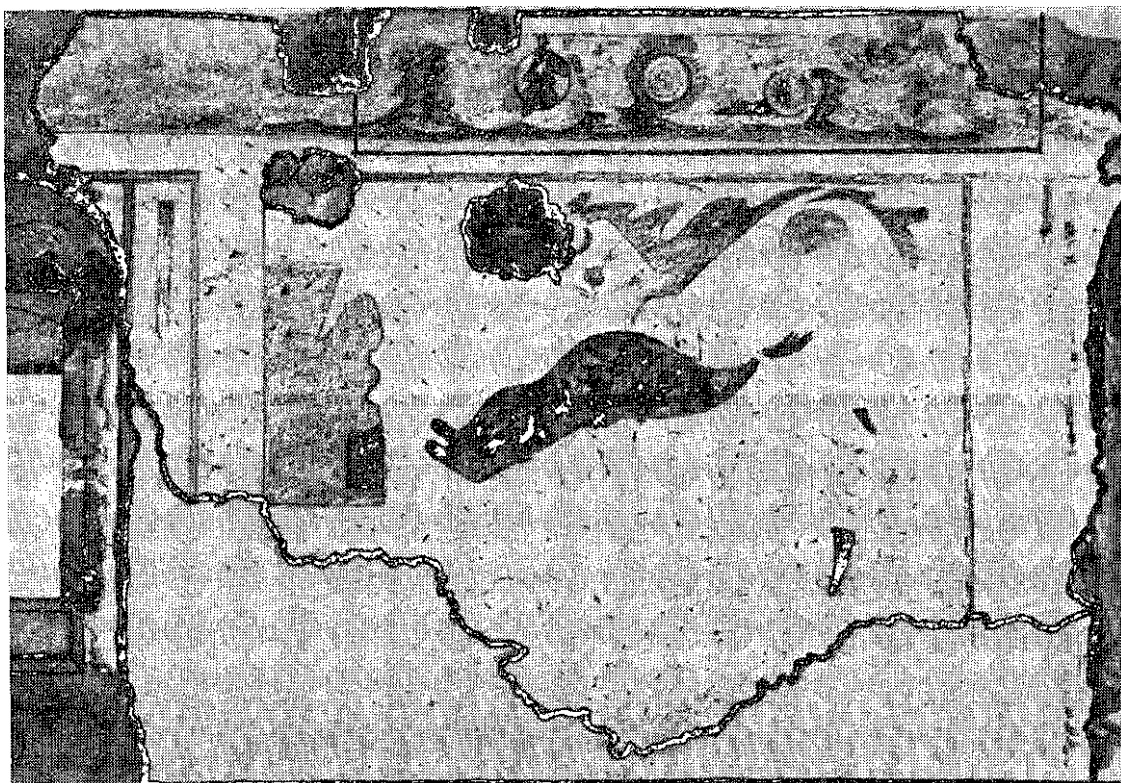
На североисточној страни, између источног и северног прозора тамбура, може се реконструисати фигурална композиција са три фигуре на левој страни и балдахином (небом) или неком другом сликаном архитектуром на десној страни. Прва фигура је са љубичастом капуљачом и плаштом и светложутом хаћином испод плашта. Видљив је још у малтер урезани траг ореола са минималним остатком боје. Од треће фигуре виде се до-

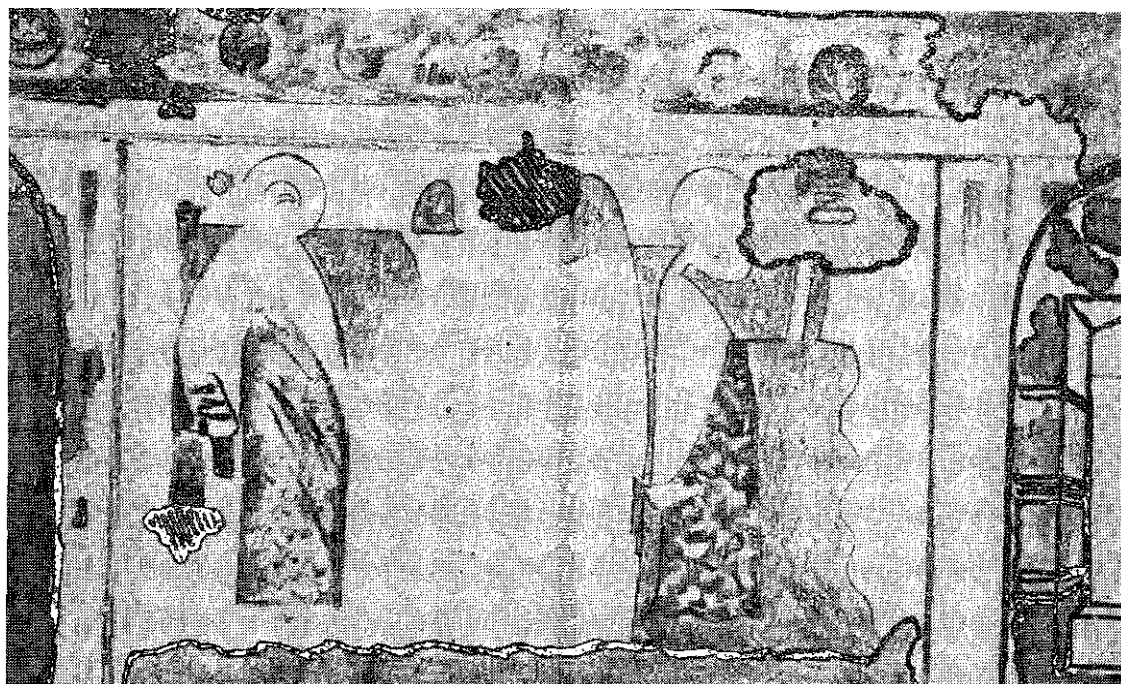
Сл. 4. Траг композиције најстарије фреске на североисточној страни тамбура. — Fig. 4. Vestiges d'une composition appartenant à la couche la plus ancienne de fresque et se trouvant sur la face nord-est du tambour.

Сл. 5. Траг композиције најстарије фреске на северозападној страни тамбура. — Fig. 5. Vestiges d'une composition appartenant à la couche la plus ancienne de fresque et se trouvant sur la face nord-ouest du tambour.

Сл. 6. Траг композиције најстарије фреске на југозападној страни тамбура. — Fig. 6. Vestiges d'une composition appartenant à la couche la plus ancienne de fresque et se trouvant sur la face sud-ouest du tambour.

Сл. 7. Траг композиције најстарије фреске на југоисточној страни тамбура. — Fig. 7. Vestiges d'une composition appartenant à la couche la plus ancienne de fresque et se trouvant sur la face sud-est du tambour.

њи љубичасти део хаљине и њрхови обуће, док је горњи део безбојна површина оивичена светложутом позадином. Траг ситнијег ореола пресечен је дијагоналним оштећењем преко средине композиције. Друга фигура се наслућује само по безбојном трагу оивиченом бојеним површинама фигура око ње. Од сликане архитектуре на десној страни видљива су два ступчића са светложутим капителима и гредом што их спаја. Изнад овога је треаг безбојне калоте, који може бити и део неке шире архитектонске декорације. Око стубића и преко њих, по комбинацији црних, црвених, светложutih и безбојних површина наслућују се насликане завесе (сл. 4).

Између северног и западног прозора тамбура, у центру композиције, може се видети траг фигуре са љубичастим крилима и безбојна драперија оивичена светложутом подлогом. Између крила је урезан круг (несразмерно мален за ореол) у којем се види низ раније поменутих карактеристичних рупица. Једним већим оштећењем уништен је део десног крила, као и сликана површина на којој су остали трагови љубичасте боје. Исти такви остаци оивичавају ритуалне елементе, чија је поента наглашена штучко-декорацијом, од ко је је остало само неколико рупица. По очуваним траговима љубичасте боје и неколико црвених линија могло би се закључити да је на десној страни композиције било насликано још неколико фигура.

Композиција је пропала у доњем, нарочито левом делу, где је отпао цео слој фрескопрдлоге (сл. 5).

Најнејаснија је концепција композиције на југозападној страни. Ту су од свега очувани само светложути трагови ореола око главе једне фигуре. Изнад тога детаља црном бојом је насликано као неко засвођење. Испред фигуре је љубичаста драперија (доња драперија полулежеће фигуре?), а на левој страни композиције остатак јасно контуриране светложуте површине, са црвеним правоугаоником при дну.

Композиција је пропала у доњем делу, а има и два оштећења при врху (сл. 6).

И на последњој фигуралној композицији у југоисточном делу тамбура јасно

су видљиви трагови двеју фигура. Од леве је очуван већи део ореола урезаног у свеж малтер. На овоме ореолу најочуванији су трагови позлате. У ореолу су урезане линије главе. Интересантно је да се на безбојном делу драперије код друге фигуре очувао јасан траг плаве боје, која се није одржала нигде више у сликарству овога периода. Доњи део драперије сликан је (или подсликан) љубичастом бојом. Светложута боја, којом је на овој композицији сликана позадина, прелази уобичајену висину између фигура, формирајући правилне контуре нечега што се не може назрети. Визуелна реконструкција је такође отежана доста великим оштећењем слоја на овоме детаљу. Једно још веће оштећење постоји и у горњем десном углу, а дуж доње ивице пропао је појас од 25–30 см. ширине (сл. 7).

Све четири композиције ограничене су црвено-црним линијама хоризонтално и вертикално, како дуж венца тако и (са више линија) поред прозора.

Испод доњег венца тамбура, у северо-источној тромпи, одржао се фрагмент на коме је јасно видљива фигурица Христа (са очуваним трагом зракастог крста око главе), у љубичастој драперији, на пурпурној подлози испред три (?) фигуре. Преко горњих делова ових фигура остао је фрагмент млађег слоја фреске (XII–XIII век?) (сл. 8).

Трагови сликарства овога периода могу се видети још на површинама кубичног постоља, конхи и апсиде.

Дуж западне стране једино су јасно видљиве фигурице насликане љубичастом, црвеном и светложутом бојом (обућа, односно ноге сликане су црном бојом (сл. 9)). На осталим површинама трагови су већ у толикој мери оскудни да се не могу правити никакве претпоставке, осим да несумњиво припадају најстаријем слоју фреске.

3. Слојеви фресака, од најстаријих па до оних из XIII в.

Откривањем фрагмената фреске на североисточном палистеру и у апсиди, број могућих периода се повећао, а логично праћење слојева и њиховог настајања постаје још деликатније и компликованије. При врху овога пиластера одржао се део лика светитеља (св. Петар?).

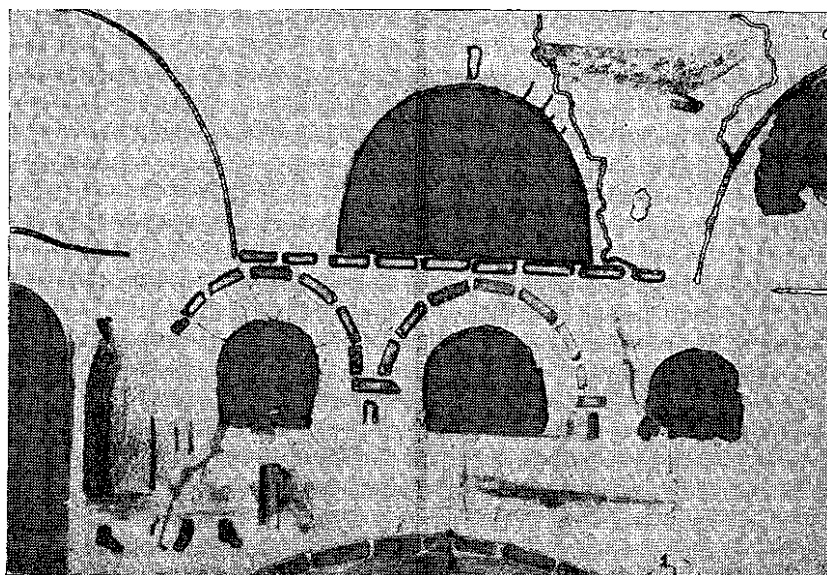

Сл. 8. Фигура Христа у североисточној тромпи.
Fig. 8. Figure du Christ dans la trompe nord-est.

На том делићу очувани су сегмент ореола са два сликана низа бисера по рубу, десна половина главе, део драперије и свитак у пределу леве руке. Стил и материјал овога сликарства су рафиниранији и племенитији, али технолошки не припадају сликарству најстаријег периода, као што немају ничег заједничког ни са млађим слојем фреске. Крајичак топлоцрвене бордуре (несумњиво од печене земље, за разлику од црвене са фресака најстаријег периода, вредности цинобера) налаже на изломљену парчад преплета узидану ради формирања венца пиласте-

ра. Нежна плава позадина уоквирује ореол са два низа бисера насликана по ивици. Боја на лику исчезла је у знатној мери, па се истиче цртеж рађен црном бојом. Исти су и акценти на црвеној драперији (вредност црвене је истоветна са оном на бродури) (сл. 10).

Затим, на зидовима и полукалоти апсиде очувани су фрагменти фресака из два различита периода: фрагменти двеју глава при врху прве зоне северно од прозора апсиде и остаци на северно ј и јужној страни полукалоте, који по стилу, рафинираности и логичној континуално-

Сл. 9. Трагови најстаријег фреско-слоја на јужном зиду кубичног постоља. — Fig 9. Vestiges de la couche la plus ancienne de fresques se trouvant sur la face sud du soubassement, cubique.

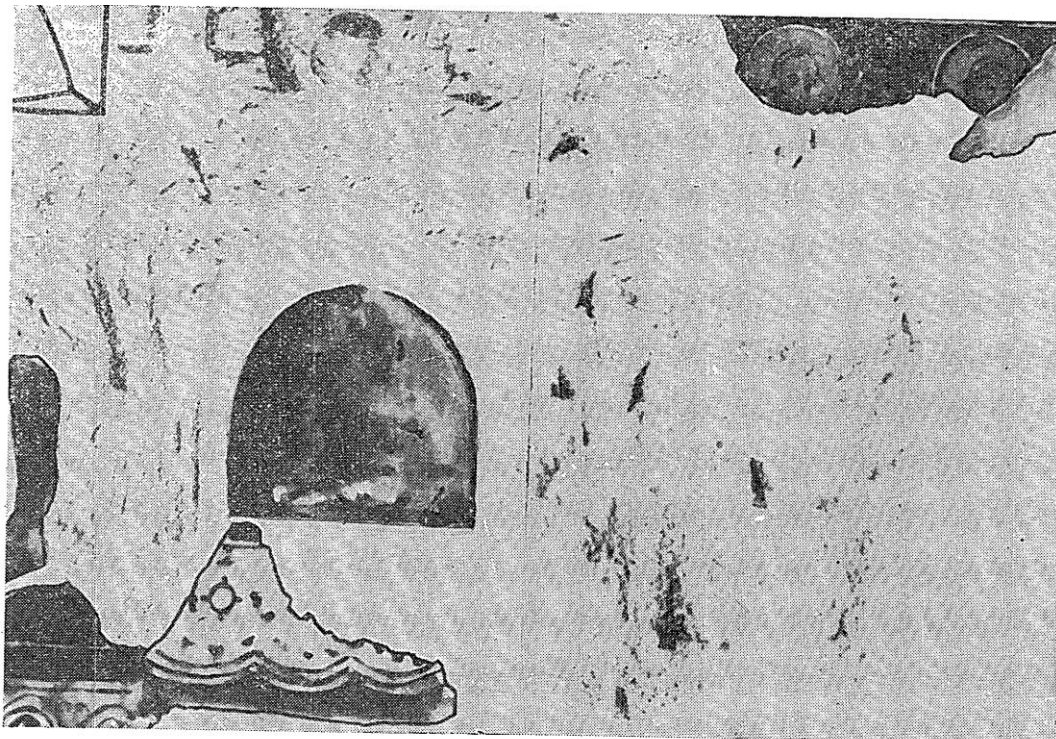

сти слојева припадају епохи фрагмената са североисточног пиластера. Али када бисмо и одбацили два слоја орнаменталне фреско-декорације испод шкољке на северној страни апсиде (проскомидија?) — јер и у најкраћем временском раздобљу приземни слој може бити оштећен и досликан — јасно је да се на темену полукалоте налази остатак орнамента (тачно изнад остатка фигуре на сл. 13) који нема никакве везе са периодом орнамента непосредно поред себе (сл. 11, 12 и 13).

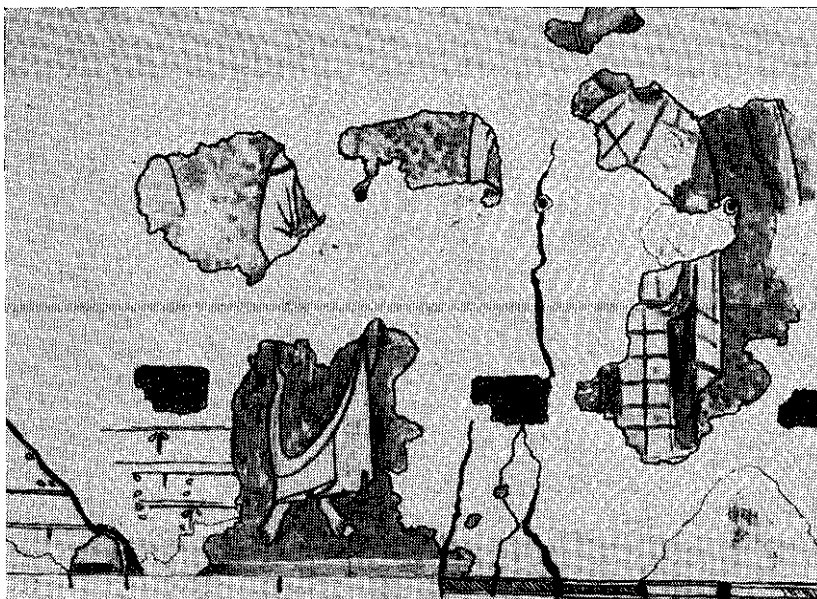
Узимајући у обзир да се у овоме простору, испод одржаних фрагмената, виде још и трагови најстаријег фреско-слоја и елементи најраније пластичне декорације, овде су несумњиво испреплетани трагови четири до пет слојева фресака. Можда није мањи ни број периода у којима су настали.

Сл. 10. Фрагмент фреске (св. Петар?) на североисточном стубу. — Fig. 10. Fragment d'une fresque (St. Pierre?) sur le pilastre nord-est.

Сл. 11. Фрагменти архијереја на северном зиду апсиде. — Fig. 11. Fragments de fresques représentant des archiprêtres sur le mur nord de l'abside.

Сл. 12. Фрагменти анђела и светитеља на по-лукалоти апсиде. —
Fig. 12. Fragments de fresques représentant des anges et des saints dans la demi-calotte de l'abside.

4. Слојеви фресака из приближно XIII века.

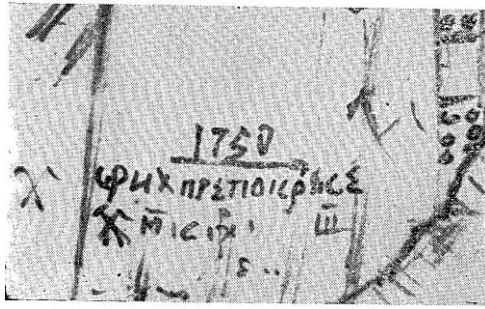
У полулопти кубета налази се остатак фреске Христа Пантократора. Готово цео лик му је пропао, вероватно услед својевременог прокишњавања, а оштећење је грубо закрпљено циглом. Ово крпљење могло се догодити 1750. године, јер се на драперији фреске Христофора у јужној конхи налази угребен запис о препокривању (сл. 14).

Испод Пантократора се налази текст на појасу између две бордуре, али се пре чишћења заостатака скраме од малтера и прљавштине тај текст није могао прочитати.

Од појаса са текстом до ослонца полулопте делимично је очувано 10 фигура пророка и 4 арханђела. Висина ових полуфигура износила је 1,2 м, али су свега два пророка на северозападном сегменту очувана у целини. Остали су мање или

Сл. 13. Фрагменти анђела и светитеља на полукалоти апсиде. —
Fig. 13. Fragments de fresques représentant des anges et des saints dans la demi-calotte de l'abside

Сл. 14. Запис о прекривању храма, угребен на драперији Христофора. — Fig. 14. Inscription faite avec un objet pointu sur la draperie de Christophe et concernant la réfection des toitures.

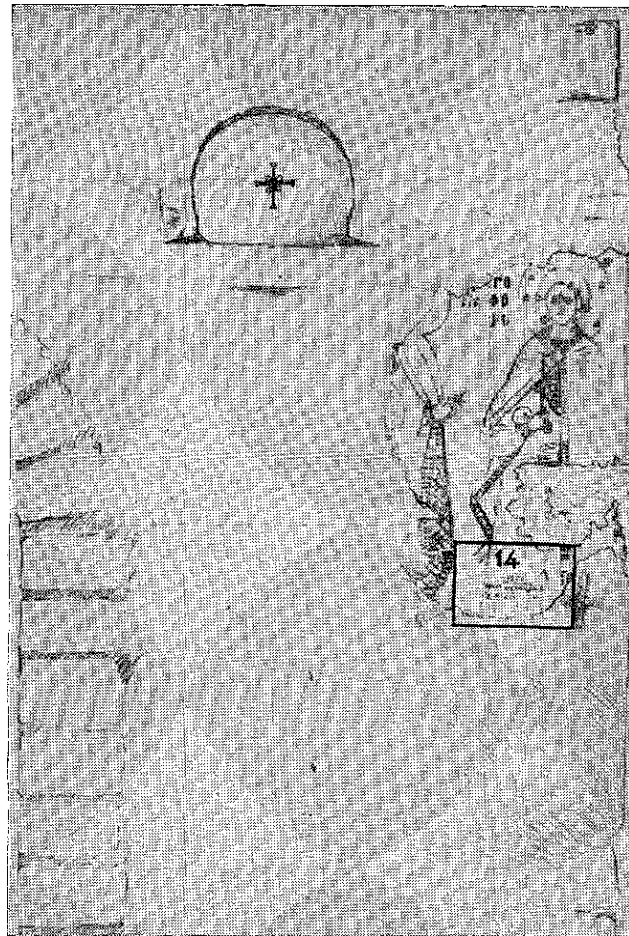
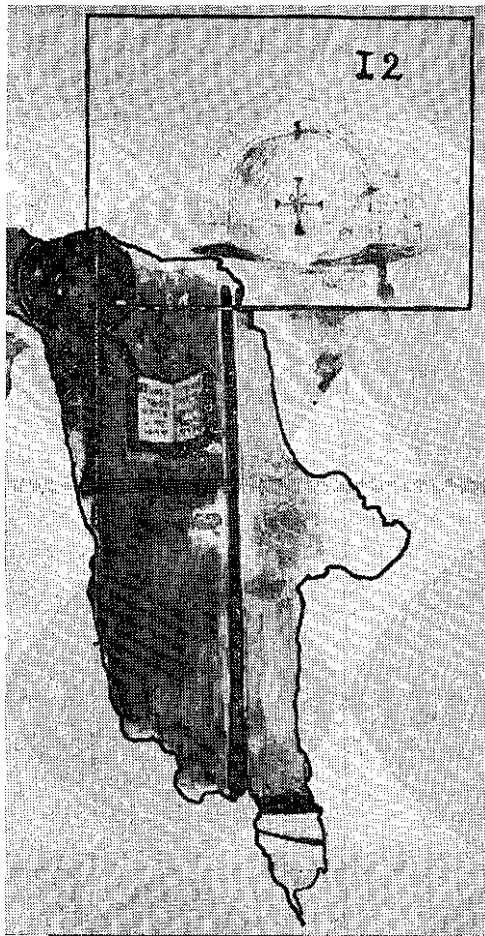
више оштећени и пропали, тако да је тешко утврдити кога су представљали. Једино се поред пророка на југоисточном

сегменту одржао део сигнатуре (пастуозном белом бојом на плавој позадини): **Данил** али је од полуфигуре остало свега две трећине ореола, горњи део главе и део десне руке која указу је на арханђела Михаила. Јужно од Данила, поред ореола и скоро у целини очуваног лика,

види се: **Грбок Иана**, Поред осталих пророка није очувано ниједно слово, изузев што су између у целини очуваних пророка на северозападном сегменту очувана три слова: (прро) **к мѣ** (М је, можда, остатак од Авакум?)

Полуфигуре четири арханђела насликане су изнад прозора у тамбуру.

Изнад прозора на источној страни очуван је само ореол са веома оштећеним ликом и део десног крила (са остатком сигнатуре **мн**, те је ово, свакако, МИХАИЛО).

Сл. 15. и 16. Фрагменти фресака из XIII века на зидовима конхи. — Fig. 15 et 16. Fragments de fresques datant du XIIIe siècle sur les murs des conques.

Изнад северног прозора, поред фрагмента попрсја, лика, делимично очуваног кошња са крстом у десној руци и ореола, очувана су слова **Г АВ**, па је то несумњиво арханђел ГАВРИЛО, док се оно П односи на пророка који је насликан источно од Гаврила.

Од двојице арханђела што су били насликани изнад западног и јужног прозора остали су само ликови са ореолом, без иједног писаног слова.

Испод ових фрагмената види се седам малих отвора од ћупова уграђених у зид ради архитектонског олакшања калоте и, можда, ради појачане акустике. Пада у очи да су материјал и малтер у који су узидани ћупови знатно старији од очуваних фрагмената фреско-слоја XIII века, јер се од њих разликују по фактури, материјалу, тврдоћи и патини.

Међутим, поред поменутих и делимично очуваних фрагмената дуж поткуполног простора, највише фресака из XIII века налази се на странама конхи и пиластера.

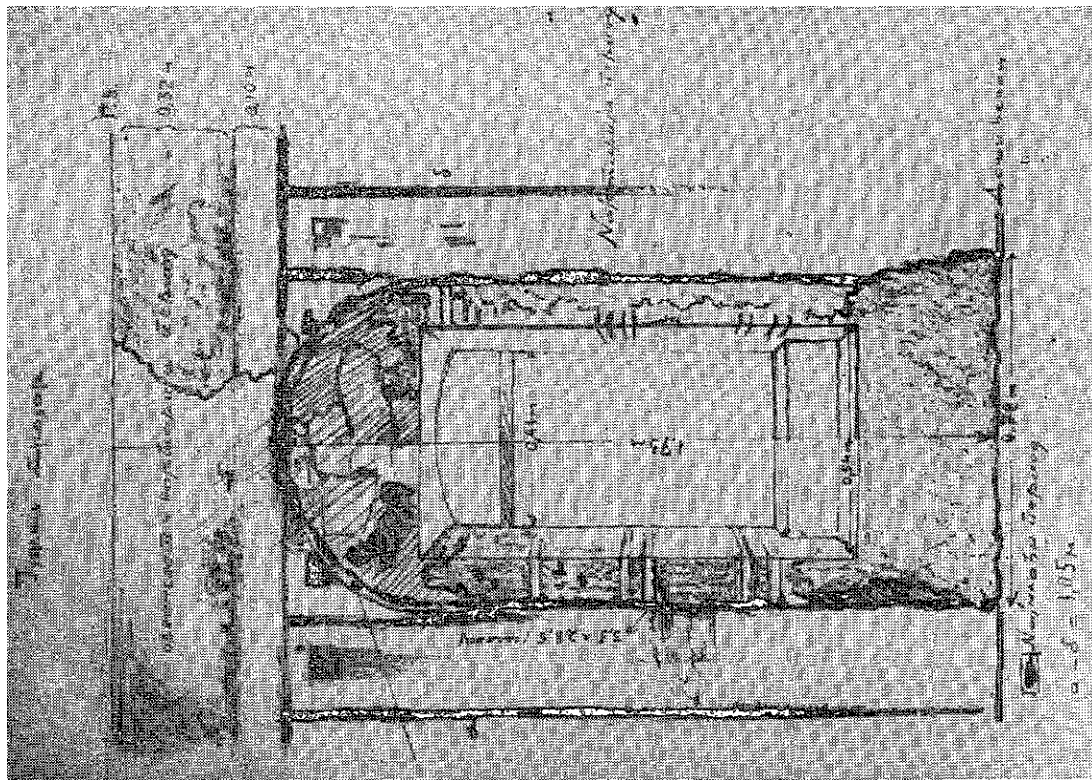
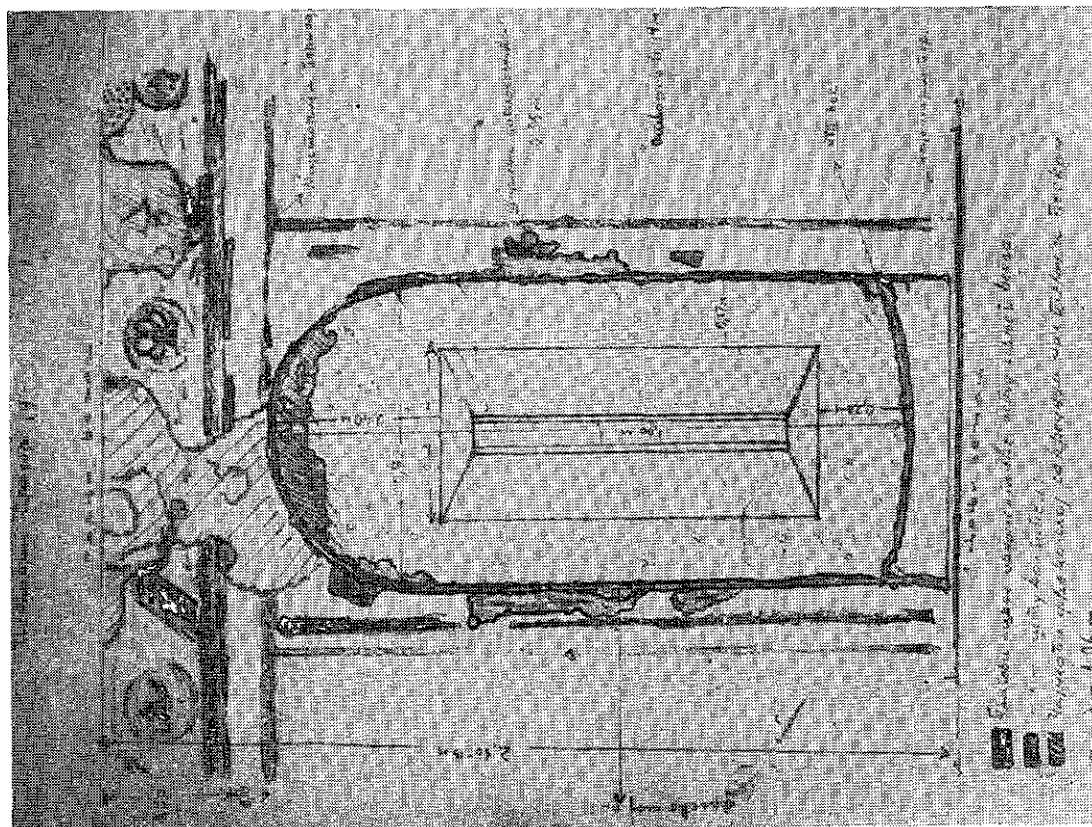
На источном зиду јужне конхе делимично је очувана фигура Христа са књигом у левој руци. (Поред ореола очувана су само слова **Е Л**). На западној страни исте конхе очуван је лик Христофора. На јужном зиду западне конхе делимично су очувани трагови двеју фигура, од којих део главе са сигнатуром **СНРИНЪ** представља највиртуозније сликарство тога периода. На западном зиду ове конхе скоро је у целини очувана фреска једног од светих врачева, док један мали остатак сликане драперије упућује на закључак да је поред њега био насликан и други, који је, међутим, уништен прили-

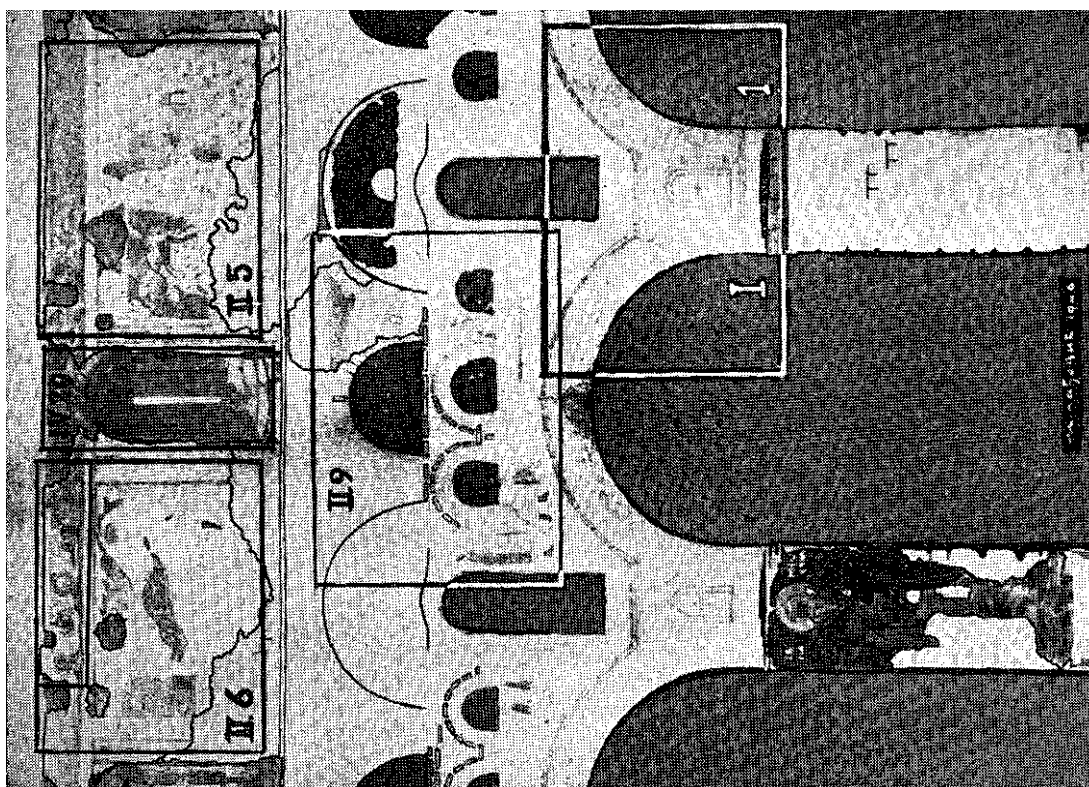
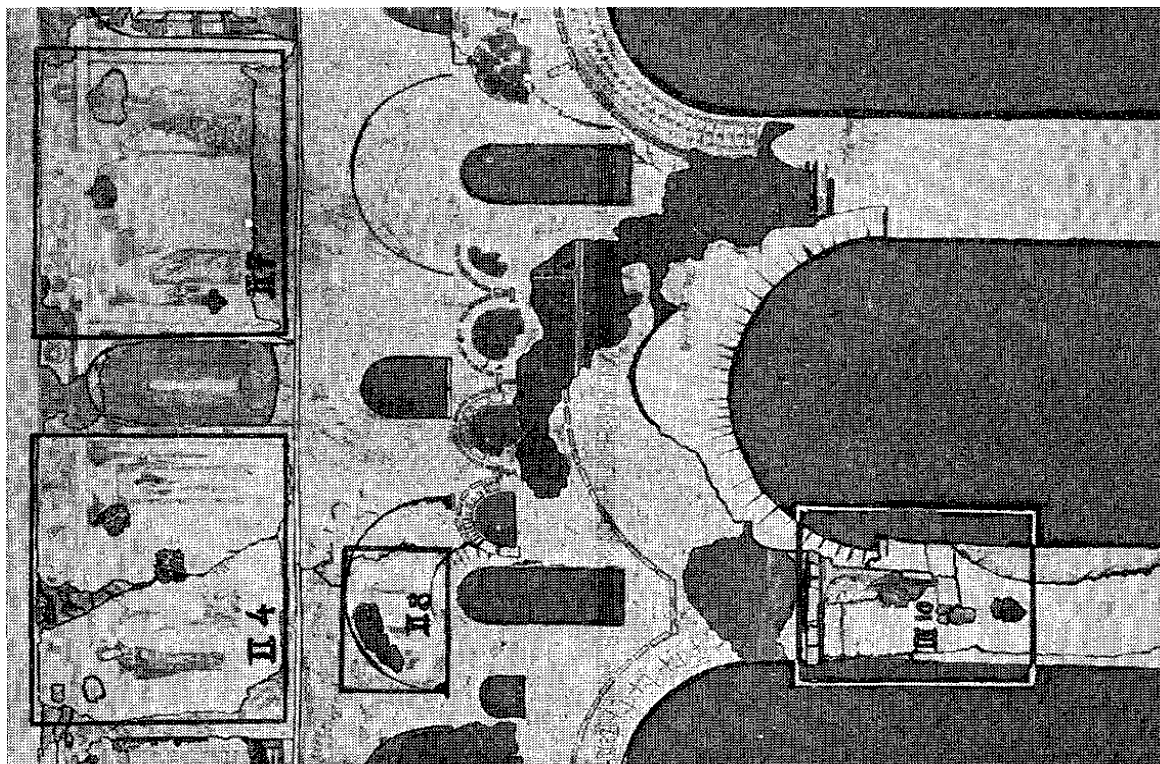
Сл. 17. Фрагменти фресака из XIII века на зиду конхе. — Fig. 17. Fragments de fresques datant du XIIIe siècle sur le mur de la conque.

Сл. 18. Св. Никола изнад јужних врата у припрати. — Fig. 18. Saint Nicolas au-dessus de la porte sud du narthex.

Сл. 19. и 20. Прозори дозидани у оригиналним прозорима на тамбуру. — Fig. 19 et 20. Fenêtres postérieures encadrées dans les fenêtres primitives du tambour.

Сл. 21. и 22. Ситуација декорација из свих периода на развијеним странама наоса, кубичког постоља и тамбура. Fig. 21 et 22. Emplacement des décorations datant de toutes les périodes, sur les faces du naos, du soubassement cubique et du tambour.

ком презиђивања западног лучног отвора (сл. 15, 16 и 17).

На североисточној страни југозападног пиластера насликан је св. Јован Милостиви, са чије је доње половине отпао фрескослој. За детаљну анализу ове фреске веома је важно узети у обзир да су кружићи на ореолу угребени накнадно, пошто је фреска била већ одавно сува.

И на источној страни свода припрате очувани су фрагменти, ко је је тешко везати за неки одређен период, јер их је остало веома мало. Можда би једино за очувано попрсје св. Николе, изнад јужних врата припрате, могло да се каже нешто одређеније: његова фигура издвојена је белом контуром од плаве позадине, а посебно се истиче елеганција слова

свѣтѣ Николаѣ (сл. 18). По овим детаљима можда и не бисмо могли да га датирамо истовремено, али, анализирајући сликарски материјал, код којег је најкарактеристичнији црвени окер на ореолима предходних детаља, сви они спадају у XIII или најраније у крај XII века.

5. Најмлађи слој фресака

Четири прозора на тамбуру претрпела су знатне промене, као и већина прозора на храмовима овога терена. Оригинални отвори својевремено су зазидани

и коничним допзорним површинама претворени у пушкарнице, дајући објекту тврђавски карактер. Изузетак чини нешто већи четвртасти прозор на јужној страни, који је окренут ка путу и реци, па се може предпоставити да је служио као осматрачница. Овде је, међутим, најинтересантније то да се на унутарњим странама дозиданих површина налазио најмлађи фрескостој, који још више повећава збрку слојева и периода на ово мало очуваних фрагмената. Истина овај слој је једноставна плава површина на кречном малтеру са речним песком, али је ипак — фреска.

Важно је још напоменути да се између дозиданог и оригиналних отвора налазе остаци старијих слојева фресака. Поред оригиналних отвора одржали су се трагови пластичне декорације у штуку, што указује на то да су настали у времену најстаријих фресака овога објекта (сл. 19 и 20).

Да би се изложено могло сигурно пратити, на развијеним странама наоса, кубичног постоља и тамбура уцртана је ситуација фресака (сл. 21 и 22). На уцртаним правоугаоницима римским бројевима су обележени периоди декорација, док се арапски бројеви односе на приложене детаље о којима је реч у тексту.

Милан Лађевић

Напомене

¹ Приликом испитивачких архитектонских радова, архитект-конзерватор Слободан Ненадовић откопао је у шуту испод пода у наосу

један обојени фрагмент штуко-декорације. (Публиковано у „Зборнику“ Савезног института за заштиту споменика културе).

RÉSULTATS DES TRAVAUX DE RECHERCHES EFFECTUÉS SUR LES FRESQUES DE L'ÉGLISE DES SAINTS PIERRE ET PAUL, PRÈS DE NOVI PAZAR

Des travaux de recherches systématiques, effectués entre le 1-er juin et le 15 septembre 1956, ont démontré que, dans cette église, il existe plusieurs couches de fresques et de décorations plastiques, qui datent de périodes différentes. Ces couches sont les suivantes:

1. Décorations plastiques en bas-relief — dessins Nos-1 et -2.
2. La couche la plus ancienne des fresques — dessins Nos 3 à 9.
3. Couches de fresques, depuis les plus anci-

ennes jusqu'à celles du XVIIIe siècle — dessins Nos 10 à 13.

4. Les couches de fresques datant du XIIIe siècle environ — dessins Nos 14 à 18.

5. La couche des fresques les plus récentes — dessins Nos 19 et 20.

Sur les dessins Nos 21 et 22, dans les rectangles inscrits, les chiffres romains indiquent les périodes, et les chiffres arabes les dessins annexés.

M. Ladević